

AZGELİŞMİŞLİĞİN TARİHSEL NEDENLERİ

VI - Sosyolojik Açıdan Din Niyazi Berkes

Bir Mehdiçilik akımı olan Nurculuğun körüklediği cihat, Johnson gâvuruna değil, Gazi Mustafa Kemal'e karşıdır. Onun inandığı «Decal», birincisinin temsil ettiği emperyalizm değil ikincisinin teşkil ettiği Cumhuriyet Türkiye'si bağimsizliğidir.

SÖMÜRGELEŞMEYE KARŞI DİRENMELEK

Şimdi sömürgeçiliğin kuruluşundan önce bu etkilerin eski toplumu birdenbire yerinden oynatmasının hissedilmesi meydana gelen ve sömürge olmakta kurtuluş amacıyla yapılan direnmelere gelelim ve bunların neden sonuçsuz kaldığı sorununa da değinelim.

Bunların eninde sonunda başarısızlıkla sonuçlanması, ulus ve halk temel olan hareketler haline gelmemelerinin eseridir ve bunda din önemli bir rol oynamıştır. Fakat neden? Doğu geleneginden mi? Göreceğiz ki, bunda dinin, Batı etkisi altında Doğu gelenegindeki, şeklinden çıkarak olumsuz ve yıkıcı bir nitelik kazanmasının büyük rolü olmuştur.

Doğu sistemi geleneginin içinde yukarıda saydığımız ve onun anti-tez olan feodal ve demokrat (veya daha yerinde bir terimle eşgüdümlü) eğilimler her zaman vardı. Her sistemin, kendisi içinde kendi zıtları olduğu gözlemlenir bu sistemler için de doğrudur. Doğu sistemleri, Lacoste'un sanır gördüğümüz gibi ve Marx'ın yerinde yorumlamasından ileri gelen bir fikirle savunduğu gibi dörtbaşa mâmur, dengeli, istikrarlı, durgun ve hareketsiz lök gibi şeyler değil (Marx'ın sözünü ettiği değişmeye mukavemetlilik köy toplumları planı içindir.) Bu sistemin de kendi içinde kendine özgü diyalektik zıtlıkları vardır.

Bunlarda görülen iki anti-tezden feodalizm, bu imparatorluk sistemlerinin «mülk» doktrini yüzünden toprak tan yani feodal toprak mülkiyetinde mahrum edildiği için, tarihsel ve ekonomik rol oynamayı kabiliyetini, iğdiş edilmiş kişiler gibi, kaybetmişti. (Bazan bu imparatorlukların, örneğin Osmanlılarda ve özellikle Balkanlarda feodal toprak mülkiyetinin çiçeklenme halinde olduğu yerlerde, köylünün Türklerle karşı dişimene göstermesi ve hatı onları terah etmesi bundandı.) Fakat bu imparatorlukların merkez kudreti zedelediği zaman ve bundan her yer «mülk» gasbetmek şeklinde dirençler çıktı. Zaman, geleneksel sistemin içinde hareketsiz yatar durumdaki feodalizm kendine özgü yaşamada oynadığı rolü dahil oynayamamıştır. Sistemler mesruluklarını ya tabiat-üstü bir kudretten ya da halktan alacakları iddia etmekle beraber, gerekte toplumda mevcut şartların gerektirdiği fonksiyonları yapı-

yani budur. Çünkü bu, onların kendi iç kuvvetlerinin gelişmesiyle değişme fırsatını kaybettiklerini gösterir. Bu yüzden gelişme olabilecek şeyler, ya dışarının zorlaması altında olmuş şeyler ya da dışarıyı körü körüne kopya ederek yapılmış şeyler olmuştur. Bunu da Batı baskısı faktöründen başka bir nedenle yorumlayamayız, meğer ki, Hristiyanlara özgü olan «Doğuların hiç bir şey kabiliyetleri olmaları onların tabiatlarında köklüdür» inancına katılmış olalım.

Bu toplumların, kendi iç kuvvetlerinin gelişmesi ile gidebilecekleri yön ne feodalizm ne de kapitalizm olabildi. Benim tahminime göre, bu toplumların diyalektik gelişme yönü bu devlet despotizm şeklinden onun zıddı olan demokratik sosyalizm şekline olabildi. Fakat, kapitalizm ve emperyalizm hâkim olduğu bir dünyada bu yönde bir diyalektik gelişme bu toplumların içine düştükleri şartlar altında imkânsızdır.

Bunu anlamada bize yardımcı olabilecek bir örnek, böyle bir despotik sistemde bulunan Rus toplumunun gelişme yönünün bu nitelikte olacağına düşünen Narodnik'lerdir. Onların yanlışlığı, Rusya'da hem feodalizmin hem de kapitalizmin gelişmiş ve gelişmekte olmasıdır. Doğu ve İslâm ülkelerinde kapitalizm ve sömürgeçiliğin yaptığı önyemici işi, orada yerli feodalite ile yerli kapitalizm yapmıştır.

Bu toplumların tarihsel ve diyalektik gelişme yönünün, imkân olsaydı, demokratik sosyalizm yönünde olabileceğini bize ima eden diğer bir delil, de bugün bu bölgelerde olup ta sömürgeçilikten kurtulmuş olan ülkelerde (Meselâ, Mısır veya Cezair) gelişmelerin bu yönde olmasdır. Bu, aynı zamanda bize, bu rejimlerin altındaki fikirlerin Batı'dan aşırılmış fikirler olmadığını, Batı'dan alınan fikirlerle karşı olarak kendi iç diyalektiklerinin ister istemez zorunladığı eğilimlerin olduğunu gösterir. Bunların, emperyalizmin boyundurduğundan kurtulduktan sonra mümkün olduğuna bakarsak, gemişte bu yöndeki gelişmelerin olmayışını engelleyen kuvvetin emperyalizm olduğuna daha kuvvetle inanabiliriz.

DİNİN ROLÜ

Neden din de bunda olumsuz bir rol oynadı dedik? İslâm dini, Müslüman Doğu imparatorlukları tarihinde hem toplumsal hem kişisel seviyede bu sisteme uyan başarılı bir rol oynadığı halde, şimdi nasıl bu aynı dinin tere yönde rol oynadığından söz edebiliriz?

Bu soruya cevap verebilmek için Batı'daki ve Doğu'daki siyasi buhran ve değişme konusunda yaptığımız karşılaştırmaya benzer bir karşılaştırmayı, din konusunda da yapmamız gerekecektir. Bu gibi konuları, kendimiz ya Batı manzarasına ya da Doğu manzarasına hapsedmek yerine karşılaştırmalı olarak anlamaya çalışmak zorundayız. Aksi halde ya Batıçılık ya da Doğuçuluk gibi tek-yanlı yorumlamalara saparız.

Onaltıncı yüzyılda, özellikle bunun sonlarında, gerek Avrupa ve gerek İslâm dünyası önemli bir din buhranı geçirmekteydi. Bunun, dünyanın geçmekte olduğu büyük ekonomik buhranın yarattığı toplumsal çalkalanmaların bir ifadesi olduğunu yukarıda söylemiştik. Bu din buhranı içinde Batıda göze çarpan olayların beki en önemlisi, yer yer «messianik» akımların patlak vermesidir. Hristiyanlar arasında da bir inanca göre, içinde bir «bin yıllık dönem» dolacağı günün geleceği, o gün dünyanın zulüm ve adaletsizliklerinden halkı kurtaracak bir kurtarıcıyı çıkaracağı, mutlak eşitlik ve adaletin hâkim olacağı ilâhî bir düzenin kurulacağı bildirilmişti.

1580-1600 yılları arasında İstanbul'da ve Anadolu'da kıyamet gününü yakınlaştığı ve Mehdi'nin geleceği inancı çok yaygın bir hale geldi. Pek muhtemel olarak bu yayılmanın kaynağı, 1578'den itibaren İstanbul'a çok sayıda muhaceret eden (ve bugün Ga-

Said-i Nursi

Esnaf ve köylü kütelleri arasında bu gibi umut fikirleri zaman zaman kendini gösterirdi. Söz konusu ettiğimiz dönemde bir Avrupa'da en kuvvetli şekli ile kendini gösterdi. Orta Avrupa'dan İngiltere'ye kadar yer yer «millennium» hareketleri ve ayaklanmaları oluyordu.

Buna benzer olaylar, hem de tesadüf eseri olmayarak, Doğu'da da oluyordu. Hatta Yahudiler arasında da Osmanlı ülkelerindeki Yahudiler arasında da, Sabatay Sevi adındaki önderin yarattığı messianik hareket, yalnız bu ülkelerdeki Yahudileri değil, ta Almanya ve Polonya'daki Yahudileri bile harekete getirmiş, dünyanın sonu geldiği malara sebep olmuştur (Bu Sabatay Sevi'nin babasının İzmir'de bir İngiliz ticaret evinde çalıştığı, bu ticaret evi sahibinin de İngiltere'de «milenen» bir hareketin mahsulü olan Anabaptist'lerden olduğunu tesadüfen öğrendim.)

Benzer nitelikteki dinî değişmeler İslâmlar arasında da görürüz. İslâmîlikta messianik fikirler, yani zulüm ve adaletsizlik içinde çürüyen dünyanın sonu geldiğine dair âlemeler belirleceği, insanlığı bundan kurtarıp mutlak adaleti uygulayan ilâhî bir düzenin ebedî olarak kurulacağı, insanlığı buna götüreceğ bir kurtarıcıyı çıkaracağı ve bunun Mehdi yani Tanrı tarafından doğru yola konmuş kişi olacağı fikri ne Kur'an'da ne de Hadiste olmadığı halde bu inançlar Osmanlılardan önce İslâmlar arasında vardı. Öyle gözükmüyor ki, İslâmî kaynaklardan gelme bir inanç olmadığı halde, Mehdi fikrinin son şeklini almasında ve yayılmasında en büyük rolü oynayan olay, Endülüsteki İslâm devletlerinin çökmesi ve nihayet Onaltıncı Yüzyıl sonunda Müslümanların İspanya ve rimadan ayrılmaları olmuştur. Bunun bir serpinçisi, Kuzey Afrika Müslüman ülkelerine yayılan tarikat akımında görülür. Diğer bir serpinçisi doğrudan doğruya Türkiye'ye geldi.

Onun için bu tarz inançların halk dünyaya görüşündeki rolünü anlayamayız. Batı'da messianik fikirler, yeni bir uygarlığın geliştiği değişmeler geçirdi, onun his verdiği devrimci veya demokratik eylemler yavaş yavaş «dünyanın sonu» kavramı yerine «terakki ve «evrim» kavramlarına döndü. Batı Onsekizinci yüzyıldan sonra dünya-

latadaki Arap Camii etrafındaki bölgeye yerleştirilen Magribîler olmuştur (Bunların çoğu Granada'dan gelme). Bunlar arasında şiddetli bir Hristiyan korku ve nefret vardı. Aynı tarihlerde Osmanlı devletinin Akdeniz'de İspanya - Papalık - Habsburg kuvvetleri ile çetin bir savaş halinde olduğu, İspanyolların ta Tunus'a kadar Müslüman ülkelerini tehdit ettiği bu zamanların Türkler arasında da yayılmasını kolaylaştırmıştır. Buna ilâve olarak bu yıllar Osmanlı devlet sisteminin mali, askeri müesseseleriyle top rakla ilgili müesseselerinde ve idaresinde temelli bozulmalar hissedilecek hale gelmişti. Nihayet, bütün bunların arkasında Avrupa'yı etkileyen, Akdeniz havzasını ve Osmanlı ülkelerini de sarsan büyük ekonomik buhranın rolü de olur. Hicri 1000 yılının rastladığı 1592, Müslümanlar arasında (Avrupa'da da gördüğümüz) «millénaire» umutların zirvesine çıktığı tarih olarak alınabilir. Bütün bu âlemeler, halk arasında «son» yaklaşmış gösterdiğine ciddi olarak inanılan âlemelerdir (İstanbul'da kopan büyük bir veba salgını ve sık sık çıkan yangınlar da halkın korkularını artırıyordu).

Dünyanın sonunun yaklaştığı, Decal'ın çıktığı veya çıkacağı, Mehdi'nin geleceği fikri Müslümanların dinî düşünce ve görüşünde temelli değişiklikler yarattığı gibi, halk kütellerinin politik eğilimlerine, büyük sonuçları olacak vasıflar vermiştir. Müslüman inanca ve eylemi o tarihten sonra bu inanca göre şekillenmiştir. Biz, İslâmîyeti ilâhiyatçıların veya fıkıhçıların veya bugün bu dinî bunların kitaplarından öğrenen oryantalistlerin söylediklerine göre bilediğimiz için ve bir de Batılılaşmadan gelen «İslâmîyet aklı bir din dir» gibi anlamsız bir dogmaya saplanmış için halk arasında yaşanan İslâmîlik bilmezliği; bilsek de «bunlar İslâmîyette olmayan hafızatı» der geçeriz. Özellikle generallerimiz ve öğretmenlerimiz bu çesit düşünmeye pek meraklıdır.

Onun için bu tarz inançların halk dünyaya görüşündeki rolünü anlayamayız. Batı'da messianik fikirler, yeni bir uygarlığın geliştiği değişmeler geçirdi, onun his verdiği devrimci veya demokratik eylemler yavaş yavaş «dünyanın sonu» kavramı yerine «terakki ve «evrim» kavramlarına döndü. Batı Onsekizinci yüzyıldan sonra dünya-

nın sonu ile değil, dünyanın ve dünyadaki herşeyin başlangıcı ve evrimi ile mesgul. Doğu'da ise kötü'den iyiyeye gidileceği umudu, zamanla dünyanın daima kötü olduğu ve daima kötü olacak fikrine döndü. Yıllarca beklendiği halde sonu gelmeyen bir dünya daima kötü olan, daima kötü kalacak olan ve hiç değişmeyen, hiç değişmeyecek olan bir dünyadır.

Zaman zaman şurada burada çıkan Mehdi'ler, halk kütellerinin devrimci yöne çevirmek yerine, bu esas fikri hareketlerin hepsini trajik-komik bir tenakuz içine düşürmüştür. Cihadın bir ödev olduğuna halk kütellerine inanılmırmak zor bir iş değildir, fakat sözünü ettiğimiz dönemin şartları altında Cihat kime karşı olacaktır?

İşte, Doğu toplumlarının diyalektik gelişmesini engellemede rol oynayan din ile kasdettiğimiz budur. Müslümanlar arasında din, bu rolü ne şekilde oynamıştır?

DİRENMELEERİN BAŞARISIZLIĞI

Bu dinî kütle hareketlerinin ifade ettiği iki şey, bu toplumların sömürgeçliğe karşı yaptıkları direnmelerde, ve sömürge olmamış olanlardaki politik değişimleri yaratıcı yönlere çevirmede başarısızlıklarının nedenlerini bize açıklar. Bu iki şey şudur:

1) Direnme veya değişme hareketlerinin çoğunda siyasi veya dünyevi ölçü ve motiflerden ziyade dinî veya uhrevî ölçü ve motiflerin rol oynaması; yani, halk kütellerinin birçok dayanacağı dinde görmesi. Fakat bu dayanıklı rolünü göreceğ olan din, geleneksel sistemdeki din ve tasavvuf dinidir. Doğu tipi devletle birleşik olan İslâmîlik siyasi temel dinde görünmez fikri yoktur. Aynı acılardan olmak la beraber, Haricî'lere, Hanbellî'lere ve daha sonraki İbn Teymiyye'clere özgü olan bu fikir Osmanlı Hanefîliğinin kabul etmediği, hatta aleyhine savaşığı bir görüştür.

Dünya ekonomik buhranının Osmanlı ülkelerinde akislerinin besbelli hale geldiği yıllardan padişaharımda olan Murad IV'ün, geleneksel sistem zor kuvvetlere yerine getireceği inancı ile giriştiği savaşın birisi bu yeni Müslümanlık anlayışına savaş açmak olmuştur. Bu yüzden Anadolu'da kıyamet kadar Mehdi, şeyh ve hoca astırdı. Buna rağmen, ne eski sistemi yerine getirebildi, ne de toplumu ve devrimci karakterini kaybetmiş şekilde Mehdiçiliğin kökünü kazıyabildi. Kendisi, bir Decal gibi ortahğı kasıp kavurduktan sonra alkolden ölüp gitti, halk kütellerini doğru yolda yürütecek bir Mehdi de çıkmadı.

Olumlu eyleme dönmemiş inançlar insanları kurtulmasa değil, sefaleti kabulu etmeğe götürür. Bu gibi işlah etebilseler ile, halkın bu çesit inançların pesine düşmesi hiçbir ilerleme yaratmadı, çünkü Batı ekonomisinin etkileri bu devletin yapısını her gün biraz daha kemiriyor, halk kütellerinin köy ve kasaba ekonomisini de her gün biraz daha köstebekleştiriyordu. Sözünü ettiğimiz çesitten tesebbüslor, onsekizinci yüzyıla kadar devam ettiği halde, başlayan eğilim durmaksızın devam etti; yani din eski anlamdaki devletten ayrılıyordu, zamanla devletin yerine kendisinin bir toplumsal birim temeli olabileceği fikri ulema arasında bile kuvvetleniyor, giderek «Selefilik»; «küteller dine dayanarak toplumsal var-

lıklarını muhafaza edebilecekler» fikri yerleşmeye başlıyordu.

2) Fakat dinî dünya görüşündeki bu değişimin en trajik yanı, resmi İslâmîlikta bulunmayan bir inanç olan Mehdi fikrine, resmi İslâmîlikta bulunan ve çeşitli anlamlarda kullanılan Cihat fikrinin eylem olarak ilâve edilmesinin yarattığı tenakuz olmuştur Mehdi inancının, bir hareket haline geçtiği takdirde yapılacak savaşın bir Cihat olduğu fikri, emperyalizme karşı Müslümanlarca görülen ilk direnme hareketlerinin hepsini trajik-komik bir tenakuz içine düşürmüştür. Cihadın bir ödev olduğuna halk kütellerine inanılmırmak zor bir iş değildir, fakat sözünü ettiğimiz dönemin şartları altında Cihat kime karşı olacaktır?

Klâsik anlamda Cihat, inanmaya-na veya inkâr edene karşıdır; halk anlayışında kâfir'e veya Türk halkının ağza ile «gâvura» karşıdır. Geleneksel devlet döneminde bu Osmanlı ülkelerinde Hristiyan veya Avrupalı, Moğol ülkelerinde Hindu vesair Müslüman olmayan topluluklardı. Geleneksel Doğu devletinde bunlara karşı cihat söz konusu değildi; çünkü onlar bu devletin kanunu altındadırlar. Devletin temelini din olması gerektirdiği fikrine kapılan ulemanın etkisi altında kalan bazı hükümdarların «havurduğu gayri-Müslimleri ezme politikası müstesna, Müslüman Doğu despotları Müslüman olmayan haklara Batı'da bile görülmeyen imtiyazlar tanımışlardır. Şu halde, şimdi Cihat kime karşı?

Beraber yaşadığı gayri-Müslimi ezmeyen yani dinî devletin temeli yapmayan hükümdara karşı. Daha sonra, Avrupa «gâvurlarının» usullerine göre İslâhat «yapmağa kalkan devlete ve onun başındakilere karşı, Avrupalı «gâvuru» tanımayan, ona gücü yetmeyen halkın nazarında Avrupalı, hele onun kendi dinine sadık olduğu da öğrenildikten sonra, Cihat hedefi olmaktadır çikıyor, hatta ona karşı bir takdir bile hissediliyor. Asıl Cihat hedefi, kendi toplumunu Müslüman yapmayan kendi devletidir.

Halkın bu şekilde düşünmesindeki sezgisel bütünü temelsiz olmamakla beraber, bu başka şekilde bir tenakuz ve dilemma içine düşen devlet yanında halkı da ayrı bir tenakuz ve dilemma ile karşılaştırmıştır. Sömürgeçliğe karşı doğan ilk halk direnmeleri hareket haline gelince, Hindistan'dan Cezayir'e kadar hemen her yerde bu tenakuzun içine düşmüştür.

Hindistan'da başlayan şiddetli Cihat hareketleri çok geçmeden bu cihadın kime karşı olduğu meselesinde sık kınığa düşmüş, çökme halindeki Moğol devletinün yanbasında bir dev gibi büyüyen East India Company'nin «gâvuru», Cihat hedefi olmaktadır kolayca sıyrılmıştır. Müslümanlar kime saldıracaklarını bilemez oldular; önelerine gelene saldırmadılar, nihayet birbirleriyle savaşmaya başladılar.

Osmanlı ülkelerinde görülen bütün halk kurtuluş hareketleri Cihat bayfanizmi bu halinden, hâlâ kurtuluş olduğu da söylenemez. Sömürgeçlikten kurtulmuş Müslüman toplumlar hâlâ alıştırılmadıkları din görüşünden uzakla şamadıkları gibi, Türkiye gibi sömürge olmamış olan bir ülke de bugün aynı seviyeye inmştir.

canî'ler arası savaş haline geldi. Bu dan'da Mehdi İngilizlerle savaşırken savaşının «gâvurlarla birlik olan Osmanlı devletine karşı olduğunu ilan ediyordu. Mısır'da Urabi Paşa İsyanı hem Türklerle, hem Hidiv'e ve bir de İngilizlere karşı idi.

Fakat durumu anlatmak için tarihe ve uzaklara gitmeye ne lüzum var? Aynı şey kendi içimizde ve gözümüzün önünde olmaktadır. Bir Mehdiçilik akımı olan Nurculuğun körüklediği Cihat, Johnson «gâvuru»na değil, Gazi Mustafa Kemal'e karşıdır. Onun inandığı Decal, birincisinin temsil ettiği emperyalizm değil, ikincisinin temsil ettiği Cumhuriyet Türkiye'si bağimsizliğidir.

Batı etkisinin yarattığı bozukluklara karşı din temeline dayanarak baslamış olan bu direnmeler, bunun tersi yönde cereyan etmiş bir din savaşları geleneginden gelmiş olan Batılılar için büyük bir talihtik oldu. Bu durum, sömürgecilerin de anlamda da Müslümanların gelişmesini engelleyecek etkilere yavaş yavaş fırsatını vermiştir. Müslüman ülkelerin hemen hepsinde sömürgeciler tarikatçılık Müslümanlığı ile Selefîlik Müslümanlığını kuvvetle desteklemişlerdir. Bu destekleyiş, bazan bu iki çeşidin önderlerini emperyalist ajanlar haline sokma derecesine gelmiştir. Yirminci yüzyılın en etkili selefi düşünürü şeyh Reşid Rıda bunun en tipik örneklerinden biridir.

Bu tarikat ve selefîlik şekli ile İslâm dini, kütellere ne ekonomik ne politik yön verecek muhtevaya malikti İslâmîyet, örneğin Osmanlı sisteminde olduğu gibi, siyasi kudretle birlikte olduğu zaman hem politik birlik unsuru, hem toplumsal yön unsuru olabilmştir. Hiç değilse, hem Osmanlı, hem Moğol sistemlerinde görüldüğü gibi, ulaştırıcı, elektik bir din siyasetine ne kâim vermede dini parçalanmaları önleyebilmiştir. Bu ulaştırıcı sistem, nde İslâm dini bütün çeşitliliklerini, zenginliklerini kapasitesinin sonuna kadar geliştirebilmiştir. En siddetli, âhi hayat, felsefe ve tasavvuf ayrılıkları rağmen Doğu despotizmi bunları, kendi örneğine uygun renkli bir despotizmde tutabilmiştir. Bazı hükümdarlar, Moğolların Ekber'i gibi, dinler-üstü bir elektik din kurma hevesleri bile beslemişlerdir. Bu Doğu imparatorlukları zamanında İslâmîyet Batı'da Hristiyanlara, Doğu'da Hindu ve Budhistlere kadar genişlenen muazzam bir Asya sahnesinde, dünya tarihinde görülmeyen bir dinler arası anlaşma ve kardeşlik havasını tasavvuf planında geliştirecek derecede bir geniş mezheplilik göstermiştir.

Emperyalizmin etkileri altında görüldüğü manzara ise şudur: İslâm düşüncü, sözünü ettiğimiz ilâhiyat, felsefe ve tasavvuf plânmındaki ihtilâflara karşı dayanıklılık göstermek şöyle dursun, daha aşağı seviyede mezhep ve tarikat ihtilâflarına bile tahammül edemeyecek hale gelmiştir. İslâm grupları birbirlerine düşman olduktan mada, hepsinde başka dinlere karşı bir olumsuzluk ve genel olarak görülmektedir. İslâmîlik bu halinden, hâlâ kurtuluş olduğu da söylenemez. Sömürgeçlikten kurtulmuş Müslüman toplumlar hâlâ alışılmadıkları din görüşünden uzaklaşamadıkları gibi, Türkiye gibi sömürge olmamış olan bir ülke de bugün aynı seviyeye inmştir.

